

УДК 811.161.3

В. У. РУСАК

УСТАЎНЫЯ КАНСТРУКЦЫІ Ў МАСТАЦКІМ ТЭКСТЕ ЯНКІ СІПАКОВА

(Паступіў у рэдкалегію 12.03.2007)

У сістэме сінтаксічных сродкаў мастацкага твора значным стылістычным патэнцыялам валодаюць устаўныя канструкцыі (УК), якія «маюць багатыя магчымасці выражэння сэнсавых і эмацыянальных адценняў» [1]. Аналіз структуры і функцыянавання УК у мове Янкі Сіпакова дае багаты матэрыял для выяўлення адметнасці аўтарскага стылю і дазваляе больш поўна ахарактарызаваць яго індывідуальную мастацкую сістэму.

УК актыўна ўжываюцца ў розных (паводле жанру і часу напісання) творах пісьменніка. Яны разнастайныя паводле будовы (гэта словы, словазлучэнні, простыя і складаныя сказы) і функцый.

Сярод устаўных слоў і словазлучэнняў звяртаюць на сябе ўвагу ўстаўкі альтэрнатыўнага [2] (ці неканструктыўнага [3]) тыпу. Гэта патэнцыяльна магчымыя члены сказа, устаўныя толькі функцыянальна, бо граматычна яны могуць быць уключаны ў асноўную сінтаксічную канструкцыю. Параўн.: *Ці то ёй [Дзгінні. – В. Р.] ішадзі Маўчуна, які адзінока пайшоў на гарушку, ці то сваёй хаты, якая сіратліва стаяла – адна! – ва ўсіх Вясёлых Скакухах <...>* (Бывайце, Вясёлыя Скакухі) і *Ці то ёй ішадзі Маўчуна, які адзінока пайшоў на гарушку, ці то сваёй хаты, якая сіратліва стаяла адна ва ўсіх Вясёлых Скакухах <...>; Калі ты не католік, не маееш права – у сваім княстве! – займаць дзяржаўныя пасады* (Зубрэвіцкая сага) і *Калі ты не католік, не маееш права ў сваім княстве займаць дзяржаўныя пасады*. Відавочна, што ў трансфармаваных канструкцыях устаўныя словы і словазлучэнні ператвараюцца ў члены сказа за кошт лагічнага націску і адпаведнай інтанацыі. Графічнае выдзяленне вылучае ўстаўную канструкцыю са структуры асноўнага выказвання, спыняе на ёй увагу. Так, у першым выпадку ўстаўное слова *адна* актуалізуе эмацыянальнае адценне кантэксту, перадае перажыванні чалавека, на вачах якога памірае родная вёска. У прыкладзе з «Зубрэвіцкай сагі» прачытваецца абурэнне аўтара несправядлівым законам, які не дазваляў чалавеку адчуваць сябе паўнапраўным грамадзянінам сваёй краіны.

Устаўнымі словамі і словазлучэннямі неканструктыўнага тыпу Янка Сіпакоў найчасцей карыстаецца для таго, каб на фоне агульнага выказвання

вылучыць тое, што выклікае эмацыянальнае ўзрушэнне. Гэта могуць быць пэўныя прыметы, уласцівасці прадметаў: Ён [Міша. – В. Р.] прыехаў – чуужы! – у іхні абжыты свет, дзе ўсё ў іх такое сваё, такое знаёмае (Госць пад час сенакосу); Вочы Верасоўскага нечакана спатыкнуліся аб вялікі запылены рамонак – столькі ног прайшло ля яго, столькі колаў прарыпела, а ён стаіць – жывы! – ля самай дарогі (Пыл пад нагамі); Сад стаіць ля дарогі, апусціўшы галіны як не ў самы пыл, увесь усыпаны маленечкімі, але вельмі пахкімі – як сапраўдныя яблыкі! – пладамі (Сады); дзеянні і акалічнасці дзеянняў: Пакуль цягнік ішоў ціха, я нават паспрабавалі пераскочыць – і пераскочыў! – з вагона на вагон (Вецер на даху вагона); І Аўгіння пачала – сама, сваімі рукамі – рэзаць дужа рахманых і свойскіх нясушак, якімі яна і цешылася, <...> з якімі ўмела нават і пагаварыць... (Бывайце, Вясёлыя Скакухі); Перада мною, бы навязаны мячык, скакала над небакраем поўня. А за мною (зусім побач!) чуўся крык: «Лаві іх, лаві!» (Крыло цішыні). Даведачна-ўзмацняльная функцыя ў такіх канструкцыях звычайна спалучаецца з эмацыянальна-экспрэсіўнай: устаўкі не проста дапаўняюць выказванне, а становяцца сродкам выражэння суб'ектыўнай мадальнасці тэксту і таму часта пазначаны клічнай інтанацыяй, якая ўзмацняе экспрэсію пачуцця. Адзначым, што клічныя ўстаўныя канструкцыі ў творах пісьменніка – з'ява тыповая. Сярод сабраных намі моўных фактаў клічных УК каля 20%. Гэта і ўжо названыя ўстаўныя канструкцыі альтэрнатыўнага тыпу, і ўстаўкі безальтэрнатыўнага (канструктыўнага) тыпу, якія служаць заўвагай да асноўнага выказвання: Вярталіся з лесу – заўсёды неслі на сабе цяжкую вязанку дроў (дзе там таго каня дапросіцца!), палолі ячмень ці лён – неслі з поля мяшчок травы (Акно, расчыненае ў зіму); Садзяць маладую на дзежку, пакрытую вывернутым кажухом, садзяць на воўну, каб багатая была – касматае, значыць, багатае! – а самі ўсё страшаць (Абсурд).

Клічныя ўстаўкі дазваляюць пісьменніку расказаць пра пэўныя падзеі, перадаць свае адчуванні, даць эмацыянальную ацэнку таму, пра што гаворыцца, падкрэсліць перажыванні сваіх герояў: У паляўнічага не было часу на роздум, таму ён, на хаду размотваючы <...> вяроўку з валокнаў крапівы, прадбачліва зробленую яшчэ перад паляваннем – вопыт! – імгненна кінуўся да задняй нагі маманта (Хуткія ногі); Але ж гэта хутчэй за ўсё проста сямейная легенда, прыдуманая маімі продкамі, якія сцвярджалі – і верылі ў гэта! – што наш род пайшоў ад Галубы і Дабранега (Паморак); Ён [Радаслаў. – В. Р.] таксама ганарыўся зараз сваім парадом: як гэта здорава, што партызаны – аж дваццаць тысяч лясных мсціўцаў! – адразу ж пасля вызвалення Мінска горда прайшлі каля яго руін, якія яшчэ пахлі пажарам <...> (Партызанскі парад).

Адметнасць стылю Янкі Сіпакова – шырокае выкарыстанне УК, у якіх паўтараецца адзін з кампанентаў асноўнага паведамлення. Найбольш пашыраны ўстаўныя словы (ужытыя самастойна ці ў спалучэнні з час-

ціцямі): Але першы ж самазванец лёгка і проста адчыніў і зачыніў зноў ягоны – ягоны! – сейф (Перад гільяцінай); Лазаковіч тады амаль фізічна адчуваў, як ля яе [жонкі. – В. Р.] струменіцца – так-так: струменіцца! – ці то пах, ці то шэпт зусім невядомага яму чалавека <...> (Жаночы вальс); Звычайна жанчыны мераюць чужое ішчасце тым, чаго якраз не маюць самі: у Валі не было дзяцей і таму вось такая, ужо амаль дарослая Святланіна дачка здавалася ёй недасяжным ішчасцем, якога ў яе ніколі – менавіта ніколі – не будзе (Саната); устаўныя словазлучэнні: Хоць самі адчуваем (абавязкова адчуваем!), што гэтае пытанне куды больш складанае, чым нам здаецца...(Акно, расчыненае ў зіму); Раскладаеш на акне – шырокі падаконнік доўга быў для мяне пісьмовым сталом – новыя кнігі, новыя сшыткі (усё новае!) і садзішся на лаўку (Акно, расчыненае ў зіму); Моўчкі (да стрэлу моўчкі!) бягуць ітосілы па дрыготкім сляпучым промні ачмурэлых зайцы – уцякаюць ад «газікаў», што гоняцца за імі па раллі... (Па зялёную маланку).

Канструкцыямі гэтага тыпу пісьменнік звычайна карыстаецца для ўдакладнення сказанага, для лагічнага выдзялення і актуалізацыі найбольш важнага кампанента. Ва ўстаўках, якія ўносяць «папраўку» да раней сказанага, як правіла, паўторанаму кампаненту супрацьпастаўлены іншы, на думку аўтара, сэнсава больш дакладны: За форткаю, па мокрым шкле, нібы прыклееная да шыбы, паўзла – дзе там паўзла: плыла! – божая кароўка, якая ўсё яшчэ, нягледзячы на халады, жыла ў яго [Алега. – В. Р.] (Жыві як хочацца); Калі б не тыя вучоныя – не, не вучоныя: злачынцы! – не абазвалі б самыя прыгожыя і жыццяздольныя вёскі непerspектыўнымі (Сады); Абражэй, відаць, падумаў – не, не падумаў, ён упэўнены ў гэтым! – што яна [Тамара. – В. Р.], спалохаўшыся сваёй недалёкай старасці <...>, рашыла вярнуцца ў сваю маладосць і пагуляць... (У гарадку, які называецца Учора). Такія ўстаўкі рэпрэзентуюць аўтарскі пошук слова, якое б найлепш перадало падзею ці ахарактарызавала з'яву, прадмет.

Супрацьпастаўленне можа быць і ва ўстаўных канструкцыях, дзе паўтор лагічна вылучае кампанент асноўнага выказвання, але ў такім выпадку найбольш трапнае і дакладнае для раскрыцця падзеі ці з'явы менавіта паўторанае слова, а не супрацьпастаўленае яму: Я лічу, што папы страцілі сваю ўладу над вербніцаю, калі дазволілі набожным <...> прасіць у звычайнай вярбы (у вярбы, а не ў бога!) здароўя (Акно, расчыненае ў зіму); А зірнеш раптам на змярканні ў акно і дзівішся, што праз наш сад ідзе – не бяжыць, а якраз паволі ідзе! – нейкі сабака, а потым падумаеш: «Адкуль жа яму брацца, таму сабаку, без чалавека?» (Сады).

На першы погляд можа падацца, што УК з паўторам кампанента асноўнага паведамлення празмерныя з пункту гледжання выражэння асноўнай прадметна-лагічнай інфармацыі. Аднак такая празмернасць апраўдана, бо звязана з выражэннем дадатковай інфармацыі («звышінфармацыі»)

экспрэсіўнага характару [4]. Такія ўстаўкі-праўкі акцэнтуюць увагу чытача і перадаюць эмоцыі – радасць, захапленне, абурэнне, здзіўленне і іншы.

Прадуктыўныя ў творах мастака словы УК, якія перадаюць «чужое» маўленне – маўленне, якое належыць не аўтару, а іншай асобе. Можна вылучыць некалькі відаў уставак з чужаслоў'ем, розных паводле ступені блізкасці да формы чужога выказвання і своеасаблівых паводле структуры. Найбольш пашыраныя УК з простаай мовай (са словамі аўтара і без іх): У вёсцы нічога не разумелі, думалі, што яны з Андрэем пасварыліся за што-небудзь, да яе [Лётчыхі. – В. Р.] ужо спрабавалі сватацца іншым жаніхі (во і Мяходзька сватаўся: «З Андрэем не паладзіла, дык, можа, са мною паладзіш?»), але Лётчыха ўсіх іх выпраўляла з хаты хутка і ні з чым (Трава ў расе); Яны [хлопцы. – В. Р.] былі вельмі ж ужо валасатыя (Андрэй жартаваў: «Як дзеўкі – і вушэй не відно»), галодныя і дужа стомленыя (Усе мы з хат); Я даўно ўжо заўважыў: для Ядохі ва ўсім, што датычылася гэтай вайны, Віцька быў самы вялікі аўтарытэт – «а няўжо ж, дзіцятка ты маё, столькі адпакутаваць» (Крыло цішыні); Нейкую хвіліну яна [Шаўковіха. – В. Р.] пастаяла ў крузе, нібы ўспамінаючы танец («я ж ужо, уга, калі скакала!»), нарэшце ўспомніла («во і дзякуй богу»), узяла ў руку, вольную ад кійка, край сваёй доўгай спадніцы – і пайшла, і пайшла (Крыло цішыні).

Ва ўстаўках, дзе аўтар цытуе сваіх герояў, даслоўна захоўваючы змест і форму іх выказванняў, прачытваецца ўвага да тых, пра каго ён пісаў, жаданне найбольш дакладна перадаць не толькі тое, што сказана, але і тое, як сказана. Яскравы прыклад гэтага бачым у наступным сказе: Мне расказалі, што ў Кукліне жывуць адны беларусы (маўляў, «здаецца, толькі адна сям'я руская, ды і тая ці не з-пад Віцебска»); што большасць перасялілася яшчэ да рэвалюцыі («а пасля вайны хто ж гэты прыехаў да нас, ці памятаеце, – яў жса богу, толькі Сядніха, Кантурыха ды Віталіха?»); што ўсе перасяленцы вельмі любілі раней лапці («а што – мякенька сабе; і, бывала, па нечепаным снезе як папаходзім – здаецца, што гусі яго патанталі...»); што ўсе тут пішуцца рускімі («мала што гаворым, але ж якія мы беларусы, калі чытаць па-свойму не ўмеем!»)... (Па зялёную маланку). Дакладна перадаючы ва ўстаўных канструкцыях выказванні сваіх герояў, пісьменнік падкрэслівае, наколькі натуральна гучыць у далёкай Сібіры іх беларуская мова.

Сустрэкаюцца адзінкавыя выпадкі, калі ў структуру УК уваходзіць некалькі рэплік, а то і цэлы дыялог: Аднаго разу Бусліха, выправіўшы з класа Лёшку, малодшага Ленчынага брата, які з кнігамі прыйшоў у школу («Чый ты?» – «Ленчын Лёшка». – «А дзе ты жывеш?» – «У новай хаце». – «А чаго ты прыйшоў?» – «Вучыцца»), папрасіла Лену паказаць раішэнне задачы (Акно, расчыненае ў зіму). Устаўная канструкцыя ў гэтым сказе дае пісьменніку магчымасць зрабіць адступленне ў ходзе паведамлення, каратка апісаць падзеі са школьнага жыцця, не спыняючыся на падрабязнасцях.

Дадатковая інфармацыя ўстаўной канструкцыі дазваляе чытачу зразумець: аўтар расказвае не пра выдуманнае здарэнне, а пра факт з уласнага жыцця, які захоўваўся ў памяці з дзяцінства і нечакана ўспомніўся.

УК у мове пісьменніка выступаюць і як спосаб уключэння ў кантэкст няўласна-простай мовы. Няўласна-простая (няўласна-аўтарская) мова – гэта «своеасаблівы спосаб сінтаксічнай арганізацыі чужога выказвання ў межах аўтарскага выкладу» [5]. Яна не мае спецыяльных пунктуацыйных сродкаў афармлення і зліваецца з аўтарскім апавяданнем. Па назіраннях даследчыцы Л. А. Сакаловай, устаўныя канструкцыі, якія ўводзяць у тэкст няўласна-простую мову, сустракаюцца параўнальна рэдка [6]. Аднак у мове твораў Янкі Сіпакова яны прадуктыўныя. Такія канструкцыі дазваляюць сумяшчаць у адным выказванні «суб’ектныя планы аўтара і героя» [7], высвечваць індывідуальнае і сацыяльнае аблічча чалавека праз пераказ апавядальніка, афарбаваны ўспрыманням той асобы, якая гаворыць. Напрыклад: *Хлопцы ўжо і на сніданне не прыходзяць (ай, чаго туды ісці, там жа зноў, як і ўчора, адно манная каша будзе), і на полудзень таксама ніяк не даклікацца* (Па зялёную маланку); *Лісавета, ужо замужам, ужо маючы дачку, загарэлася рантам вучобаю, перад самаю вайною скончыла фармацэўтычныя курсы – экзамены, яйбо, пад бомбамі ўжо здавалі – і ў партызанскім атрадзе была медыцынскаю сястрою* (Пыл пад нагамі). УК з няўласна-простай мовай захоўваюць не толькі агульны сэнс чужых выказванняў, але і асаблівасці індывідуальнай маўленчай манеры, і эмацыянальную пазіцыю тых, хто гаворыць. Так, у прыведзеных прыкладах ва ўстаўках прысутнічае той арыгінальны моўны матэрыял, якога б не было ў аўтарскім маўленні: выклічнік *ай*, слова-паразіт *яйбо*, характэрнае для лексікона гераіні аповесці «Пыл пад нагамі».

Сярод уставак з няўласна-простай мовай найбольш пашыраны канструкцыі, якія перадаюць перажытае, але не выказанае і такім чынам дапамагаюць атрымаць больш поўнае ўяўленне пра думкі герояў у той ці іншы момант: *Верасоўскі ўжо хацеў наварочвацца і бягом, што ёсць сілы – а можна, не дагоняць? – бегчы назад, туды, дзе вазы, але рантам пачуў, як за спіною траіць ламачча* (Пыл пад нагамі); *Таня пачырванела да вушэй – ёй ад гэтага стала аж гарача, і з сораму – яе, бачыце, купляюць! – яна не ведала, куды падзець вочы* (Знаёмыя жнівеньскія сны). У такіх устаўках мы бачым разважанні герояў, іх рэакцыі, асабістае асэнсаванне і ацэнку таго, пра што гаворыцца: *І нават калі, падыйшоўшы бліжэй, капітан убачыў, што гэта ўсяго толькі павуціна, сплеценая павуком між дзвюх жардзін <...>, ён не расчараваўся, не зазлаваў – бач ты, як спадмануўся! – а стаяў і, нібы зачараваны, глядзеў на гэтае дзівоснае відовішча* (Пыл пад нагамі); *Злуючыся, плюючыся і дакараючы сябе за тое, што вось і на гэты раз улез не ў сваю справу – гэтакі ім таварыш знайшоўся! – Алег, не спускаючыся ў тунель, цераз пуці паволі пайшоў у вакзал* (Жыві як хочацца).

Іншы раз у структуру сказа пісьменнік уключае адразу некалькі ўставак з няўласна-простай мовай. У такім выпадку ўнутранае маўленне героя быццам прарываецца праз аўтарскае паведамленне ў выглядзе асобных думак, меркаванняў, здагадак. Напрыклад: *Старая Маланка позна ўвечары вярнулася ад Мані і Іллюка <...>, патупала ў парозе, лепей накрыла накрыўкамі вядро з вадою, гладыш з малаком – ад ката (ай, ён усе роўна, змей, зваліць, ссуне, калі ноччу захоча піць, але ж хай накуль што хоць будзе накрытае), падцягнула гіру ў ходзіках, што чакалі на сцяне (бач, зранку забылася гэта зрабіць), і, крэхчучы, палезла на печ* (Слухай, сыноч).

УК – гэта і сродак, які дазваляе пісьменніку ў межах аднаго сказа выступіць адначасова і як суб’ект маўлення, і як назіральнік-аналітык. Гэта відаць, калі ўстаўкі да аднаго з кампанентаў асноўнага паведамлення маюць ацэннае значэнне, а значыць, змяшчаюць удакладненні суб’ектыўнага характару: *Тут жа, нібы на імправізаваным канцэрце мастацкай самадзейнасці, я праслухаў на беларускай мове (цудоўныя пераклады!) «Інтэрнацыянал» і «Марсельезу»* (Па зялёную маланку); *Позна ўжо, а мы з інструктарам спартыўным (прыгожыя такая дзяўчына!) толькі ўдваіх на катку катаемся* (Па зялёную маланку).

Ва ўстаўках аўтар можа дзяліцца з чытачом сваёй рэакцыяй на змест выказанага: *Для паездкі ў Ермакоўскае, куды, каб заявіць свой пратэст эканамізму, сабраліся 17 ссыльных (цэлы невялікі з’езд!), прычына знайшлася якраз добрая – дзень нараджэння дачкі Лепяшынскага* (Там, дзе Сібір); *Паабал дарогі акрамя сосен стаяў высокі і тоўсты алешнік – сапраўдныя алахавыя гай! – а ў прагалах, на палянах, шумела высокая карычневая і зусім пераспелая трава* (Усе мы з хат). Ва ўсіх прыведзеных прыкладах устаўныя словазлучэнні ўдакладняюць і характарызуюць пэўны кампанент асноўнага сказа, у іх – аўтарская ацэнка, асабістае ўспрыняцце пісьменнікам прадметаў і з’яў, якія сталі аб’ектам паведамлення.

Галоўная задача УК – уносіць дапаўненні, тлумачэнні, удакладненні да базавага выказвання, а таму ў сказе яны звычайна знаходзяцца ў постпазіцыі да паяснёнага кампанента. Аднак пісьменнік не заўсёды прытрымліваецца такой традыцыйнай структуры: *І ў той жа час, як жанчына сказала апошняе слова – нібы знарок чакаў, калі яна скончыць, – над дзвярыма зазвінеў электрычны званок* (Партызанскі парад); *У абвінавачанні нават гаварылася, што Крупскі апалючыся – маўляў, гаворыць з падначаленымі па-польску і нават (якая небясека для ўлад!) танцуе мазурку* (Там, дзе Сібір). Як бачым, устаўкі знаходзяцца ў прэпазіцыі да кампанентаў, якія яны паясняюць. Такое размяшчэнне дазваляе актуалізаваць іх змест, павысіць ступень іх камунікатыўнай значнасці, унесці ў сказ дадатковыя семантычныя адценні. Так, у першым прыкладзе прэпазіцыя ўстаўной канструкцыі дазваляе перадаць раптоўную, нечаканую змену ціхай гутаркі пранізлівым гукам электрычнага звонка. Пры постпазіцыйным становішчы адценне нечаканасці знікае Параўн.: *І ў той жа час, як жанчына сказала*

спочиняе слова, над дзвярыма зазвінеў электрычны званок – *пібы зпарок чакаў, калі яна скончыць*. У другім сказе прапазіцыя ўстаўной канструкцыі стварае эффект «падманутага чакання», бо пасля эмацыянальнай устаўкі, у якой – усхваляванасць і занепакоенасць аўтара, чытач чакае адпаведнай канцоўкі, якой, аднак, не знаходзіць.

Досыць часта ў творах пісьменніка сустракаюцца сказы, ускладненыя адразу некалькімі ўстаўнымі канструкцыямі, аднолькавымі ці рознымі паводле сэнсава-стылістычнага прызначэння. Калі ўсё ўстаўкі ў адным сказе выконваюць адну і тую ж сэнсавую функцыю, то, як правіла, яны паясняюць, удакладняюць розныя аднародныя часткі складанага сказа: *Праз нейкі час я ўжо ведаў, што калі ў тундры ўкўсіць камар, то самае лепшае лякарства – маленечкае лісцейка карлікавай бярозы (патрэбі ім тое месца, дзе ўкушана, – і не свярбіць); што ў тундры вельмі цяжка сагрэць нават чайнік чаю (дроў няма: збіраш вялізную гару тоненькіх, як саломінкі, пруткоў карлікавай бярозы, але не паспее нават вада закіпець, а той гары ўжо няма – згарэла); што днём аленяў пасуць шырока (днём жа не так ваўкі нападаюць), а нанач збіраюць іх пасярод спаісанага за дзень – так ямчэй сачыць за імі (Па зялёную маланку)*. УК у гэтым сказе выконваюць прычынна-вызначальную функцыю; кожная з уставак удакладняе змест адной з раду аднародных даданых частак складаназалежнага сказа. Яшчэ адзін прыклад: *Ці многа вы дзе чулі сёння, каб жанчыны, вяртаючыся з поля, раптам заспявалі жніўную песню? Без дай прычыны, проста так – каб лягчэй ступалася (што вы кажашце – гэты ж няёмка!); а ці сустракалі дзе, каб дзяўчаты, сабраўшыся на лавачцы ці на бярвенні, выпусцілі ў вясчэрнюю цішу, як птушку ў неба, сваю дзявочую песню (навошта – у нас жа даўно не няюць); ці каб жанчына – усе роўна, маладая ці старая – раптам, заюшыўшыся на працы, узрадаваўшыся, што ў яе ўсё так ладна выходзіць, раптам адна, сама сабе, заспявала сваю любімую песню (не смяшыце людзей – цяпер жа адной спяваць таксама дзіўна, як і галасіць)* (Па зялёную маланку). УК у гэтым сказе таксама раскрываюць прычыну таго, пра што паведамляецца ў кожнай з частак.

Калі аўтар лічыць неабходным многае тлумачыць і ўдакладняць, то ў структуру паведамлення ўводзіць шэраг устаўных канструкцый, розных паводле сэнсава-стылістычных функцый. Напрыклад: *Ён [Віктар. – В. Р.] памятае, як яго блізкі сябар, перапоўнены каханнем, так засумаваў быў на сваёй абранніцы <...>, што позна ўвечары, напазычаўшы ў сяброў грошай – сваёй стыпендыі не хапала, – узяў таксі і ноччу паехаў у гэткую далеч – аж у Крупкі! – каб толькі пабачыць яе і раніцою вярнуцца на лекцыі* (Развітанне з пісьмом). Першая ўстаўка выконвае прычынна-вызначальную функцыю, а другая – тлумачальна-ўдакладняльную (удакладняе месца дзеяння, канкрэтызуе значэнне кампанента ў далеч). У сказе *Фашысты, нарабавалі столькі коней і кароў, назбіралі ў навакольных вёсках пастухоў – гэты былі старыя, нямоглыя, хворыя людзі – загнал іх разам са скацінаю*

ў вагоны-цялятнікі, каб яны даглядалі яе там – вялікай Германіі патрэбна была толькі жывая жывёла, – і навезлі на захад (Пыл пад нагамі) першая ўстаўка канкрэтызуе змест кампанента *пастухі*, а другая – раскрывае прычыну таго, пра што гаворыцца ў асноўным паведамленні.

Сустрэкаюцца сказы, у якіх дзве ўстаўныя канструкцыі размяшчаюцца кантактна – адна за адной. Для прыкладу – два сказы: *Хоць яна [Ліда. – В. Р.] і жыла на другім канцы вёскі – яе бацька, калгасны аграном, адсяліўшыся, пабудоваў там новую хату (раней яны жылі сенцы ў сенцы), – але ўсё роўна, нягледзячы на гэта, ён [Віктар. – В. Р.] бегаў да Ліды <...> (Развітанне з пісьмом); І хоць настаўніка дзяўчына пасля таго і не бачыла, хоць яна не ведала, дзе ён зараз – праз два гады яе абраннік развітаўся з іхняй школаю і кудысьці паехаў (ні Таня, ні настаўнікі не ведалі – куды), – усё ж яна не магла забыцца на сваё даўняе юначае ўзрушэнне <...> (Знаёмыя жнівеньскія сны). У такім выпадку другая ўстаўка тлумачыць, удакладняе, папярэе змест першай.*

Сказы з некалькімі ўстаўнымі канструкцыямі ў мове Янкі Сіпакова рэалізуюць маўленчы кантакт пісьменніка і чытача. Аўтар наўмысна неаднаразова парушае лінейны характар выказвання і ўносіць дадатковую інфармацыю, каб больш поўна і дакладна перадаць змест, сфарміраваны яго мастацкай думкай. Асаблівай увагі заслугоўваюць УК, якія вызначаюцца адноснай самастойнасцю і незалежнасцю ад агульнага зместу асноўнага паведамлення. Інтанацыйная і сэнсавая значнасць дадатковых паведамленняў у такіх выпадках забяспечваецца развітай і складанай структурай уставак. Такія УК часам бываюць большыя за асноўнае паведамленне (і структурай і аб'ёмам зместу): *І зараз яму [Верасоўскаму. – В. Р.] захацелася сесці за стол, абвесці ласкава-строгім позіркам прыціхлых хланчукоў і дзяўчынак (а можна, і не прыціхлых, за вайну ж яны, мусіць, раздурэліся, і настаўнікам будзе нялёгка, пакуль, урэшце, не прывучаць іх, пераросткаў, да дысцыпліны і да таго, што яны – дзеці) і ўрачыста абвясціць: «Сёння ў нас, дарагія рабаты, першы ўрок» (Пыл пад нагамі); Наташка, убачыўшы, што пад вялікім кактусам валяецца многа кактусянятак (яны паадскоквалі і нападалі, думаючы, што трапяць на зямлю, а трапілі ўсяго толькі на слізкі падаконнік і зараз бездапаможна ляжалі з аголенымі карэньчыкамі, якія пачыналі ўжо сохнуць), узялася садзіць кактусянят у зямлю і ўкалола пальцы: малечы, хоць і здаваліся пушыстымі, былі ўжо калючыя (Жыві як хочацца). Аўтар усвядомлена падкрэслівае значнасць дадатковай інфармацыі за кошт складанай структуры ўстаўных канструкцый: у абодвух прыкладах устаўкі паводле будовы – складаныя сказы з рознымі відамі сувязі.*

Змestавая вартасць устаўных паведамленняў падкрэсліваецца ў сказах, дзе ўстаўка са складанай структурай спалучаецца з больш простым паводле будовы асноўным выказваннем: *Жонка, босая, праставалосая, асцярожна (яна была якраз на россыпе, хадзіла другім дзіцём; дарэчы, пра гэтак дзіця ён так нічога і не ведаў: ні хто нарадзіўся – дачушка, якой яны так*

чакалі, ці яшчэ адзін сыноч, — ні нават якое яно, гэтае немаўля — чарнявае, як жонка, ці такое ж светлае, як ён сам), мякка ступаючы па жоўценькіх, добра нашараваных, масніцах, шчаслівая, хадзіла па хаце (Пыл пад нагамі). Выразна відаць, што базавае выказванне — просты сказ, а ўстаўная канструкцыя — складаны сказ з рознымі відамі сувязі, з пяццю граматычнымі асновамі. Яшчэ адзін прыклад: *І ўсё ж, хоць яна [Валя. — В. Р.] яшчэ была ператоўнена морам — яны з Андрэем толькі вярнуліся з Крыма, і ёй усюды пакуль што саланавата-ёдзіста пахла марскою вадою, цела не паспела адвыкнуць ад цёплых і ласкавых хваль, і ёй часам і зараз, калі закрывала вочы, здавалася, што яе пагойдае, быццам у моры, а ў вушах, нібыта ў марскіх ракавінах, як знарок захаваны, прывезены з сабою, усе яшчэ чуўся яго бірузовы шэпіт — яна, не наварочваючыся да стала, запярэчыла (Саната). Тут складаназалежны сказ ускладняе УК — камбінаваны сказ з сямю прэдыкатыўнымі часткамі.*

Самастойнасць устаўнога выказвання выразна праяўляецца тады, калі УК — гэта група сказаў. У мове твораў Янкі Сіпакова адзінкавыя прыклады такіх уставак: *Нават у сям'і пляменніцы — той, якая яшчэ дзіцём ехала з ім [Алегам. — В. Р.] тады, калі ён пазнаёміўся з Тоняю, і якая, ён і не заўважыў калі, вырасла, стала дарослаю (гэтак жа, як і пляменнік — раней Алег прыязджаў да сястры, браў электрабрытву, што заўсёды ляжала на адным месцы, а тады неяк прыехаў, цап — а брытвы няма. «Дзе яна?» — «Коля ўзяў». Во яно што! Аказваецца, і Коля ўжо вырас: голіцца!) — дык вось, гасцючы неяк у гэтай пляменніцы, ён падумаў пра тое ж (Жыві як хочацца). Складаная будова ўстаўной канструкцыі (5 сказаў) стрымлівае тэмп яе чытання, «правакуе» чытача на непаспешлівае і ўдумлівае прачытанне дадатковай (ва ўстаўных сказах) інфармацыі і вызначае такім чынам яе зместавую вартасць. УК у гэтым сказе дае пісьменніку магчымасць зрабіць адступленне ў апісанні падзеі, ненадоўга ўвесці новую лінію паведамлення. Размяшчэнне дадатковай інфармацыі ва УК надае натуральнасць апавяданню: узнікае ўражанне жывой, нязмушанай гутаркі, калі аўтар адступае ад асноўнага паведамлення, каб падзяліцца з чытачом-суб'яседнікам успамінамі, выкліканымі самім выказваннем.*

Устаўныя канструкцыі ў творах Я. Сіпакова — адзін з важных сродкаў рэалізацыі маўленчага кантакту пісьменніка з чытачом. Яны не толькі развіваюць інфармацыйны план асноўнага паведамлення, але і спрыяюць актуалізацыі важных кампанентаў базавага выказвання, з'яўляюцца сродкам перадачы суб'ектыўнай мадальнасці, дапамагаюць стварыць шматпланавасць маўлення, якая высвечвае рух пісьменніцкай думкі.

Мінск

Літаратура

1. Цікоцкі М. Я. Сугучнасць слоў жывых: Нататкі па стылістыцы мастацкай літаратуры. — Мінск, 1981. — С. 185.

2. Старовойтова И. А. Вставные конструкции как явление коммуникативного синтаксиса: Автореф. дис. ... канд. филол. наук. – СПб., 2000. – С. 4.
3. Беларуская мова: Энцыкл. – Мінск, 1994. – С. 576.
4. Сковородников А. П. Экспрессивные синтаксические конструкции современного русского литературного языка. – Томск, 1981. – С. 109.
5. Беларуская мова: Энцыкл. – С. 615.
6. Соколова Л. А. Несобственно-авторская (несобственно-прямая) речь как стилистическая категория. – Томск, 1968. – С. 105.
7. Соколова Л. А. Несобственно-авторская (несобственно-прямая) речь как стилистическая категория. – С. 22.

Summary

The article deals with the research of inserted constructions as one of the means of expressiveness and figurativeness of the literary language. The author describes the structure peculiarities, the methods of usage, functions and the stylistic effect of application of the inserted constructions in the language of Y. Sipakov's works.